

TWEEDE CURSUSJAAR

LES 1: OVERZICHT VAN CA. 1580 TOT ca. 1900 VAN DE GESCHIEDENIS VAN BERGEN OP ZOOM E.O.

JAC BACKX

1. De positie van Bergen op Zoom en het Markiezaat tijdens de Nederlandse opstand (1577-1648).

Sinds 9 augustus 1577 was Bergen op Zoom in handen van Staatse troepen.

Al snel leidde een en ander tot problemen, in het bijzonder inzake de religie.

Jan van Wittem stond weliswaar aan de kant van Willem van Oranje, maar bleef een overtuigd katholiek. Omdat door het oprukken van de Spaanse veldheer Parma de situatie steeds gevaarlijker werd, wilden vooral de Zeeuwse Staten extra troepen in de stad plaatsen, zodat men deze kon behouden voor de opstandige gebieden, die we sinds 1579 kennen als de Unie van Utrecht, in tegenstelling tot de gewesten die zich weer hadden verzoend met Spanje (de Unie van Atrecht). **Zie kaartje 1**

Via een Akte van Satisfactie besloten de Staten van Zeeland in de loop van 1579 twee Zeeuwse vendels in de stad te legeren op hun kosten.

Hoewel de soldaten niet tot last van de burgers zouden zijn, bleek dit in de praktijk toch anders uit te pakken. Mede door de aanwezigheid van soldaten liepen de spanningen in de stad op, tussen katholieken en calvinisten en tussen magistraat en markies Jan van Wittem. Na de verovering van Breda door Parma in 1581 kwamen er nog meer Staatse troepen in de stad, waarop Jan van Wittem besloot om zich terug te trekken op zijn kasteel te Wouw.

De religieuze spanningen kwamen tot een uitbarsting op 15 augustus 1580, toen soldaten van het garnizoen (waaronder veel Franse hugenoten) het Franciscaner klooster in de Minderbroederstraat plunderden en de paters verdreven. Op 8 november volgde een tweede Beeldenstorm waarbij vooral de Grote Kerk het moest ontgelden. Ook andere kapellen en kloosters kregen te maken met plunderingen. In de zomer van 1581 nam Jan van Wittem in het geheim contact op met Alexander Farnese (de hertog van Parma en inmiddels de nieuwe Spaanse landvoogd).

Hij probeerde met steun van enkele bekenden in Bergen op Zoom de stad in handen te spelen van de Spanjaarden. De verrassingsaanval (5 december 1581) werd een fiasco en twee poorters die de markies hadden geholpen, werden op de Grote Markt opgehangen en gevierendeeld. De markies had nu openlijk voor de Spanjaarden gekozen. De Staten van Brabant, die zich als leenheer van het Markiezaat beschouwden, besloten het gebied voorlopig in handen te geven van Willem van Oranje als een soort zaakwaarnemer. Namens de prins werden alle inwoners van de stad ontslagen van hun eed aan Jan van Wittem. Daarna moesten allen trouw zweren aan de Staten Generaal als hoogste orgaan van de Unie van Utrecht.

Ondertussen besloten de Staten Generaal van de opstandige gewesten om de Spaanse koning Filips II af te zweren. In een poging om een nieuwe soeverein te krijgen, zocht men steun bij achtereenvolgens Frankrijk en Engeland. Zowel het Franse als het Engelse “avontuur” leverde niet de broodnodige militaire successen op tegen Parma. In 1585 veroverde hij Antwerpen. Intussen was het gebied van het Markiezaat ten prooi gevallen aan zowel Spaanse als Staatse troepen, die vanuit hun garnizoenen het platteland van de Zuidwesthoek jarenlang teisterden. Ook in de stad Bergen op Zoom zorgden muitende Zeeuwse troepen vanwege slechte betaling voor veel overlast.

Willem van Oranje kon dit alles niet meer voorkomen, want hij was in 1584 in Delft vermoord. De Staten Generaal kenden in 1585 het hoogste machtscollege van het Markiezaat toe aan Maurits, een

van de zonen van Willem van Oranje. In de jaren daarna werden allerlei boerderijen en overige gebouwen in de omgeving van Bergen op Zoom verwoest, om het belegeraars zo moeilijk mogelijk te maken.

In de stad zelf kregen de calvinisten onder aanvoering van dominee Jacobus Baselius junior steeds meer invloed, zeker nadat Maurits magistraatsleden benoemde die de hervormde religie aanhingen. Het verzoek om herstel van de Grote Kerk werd dan ook betaald door beslaglegging op de inkomsten van katholieke kapellen en kloosters..

In 1588 kwam dan de gevreesde belegering van Bergen op Zoom door Parma.

Nadat Parma met zijn leger bij Duinkerken werkloos had moeten toezien hoe de Spaanse Armada door de Engelse vloot werd vernietigd, had hij zijn zinnen gezet op Bergen op Zoom, dat van 23 september tot 12 november 1588 werd belegerd.

Het lukt Parma echter niet om de stad helemaal in te sluiten, omdat de stad nog over water bevoorraad kon worden. Een poging om via verraad de Noordschans (en dus de toegang tot de haven) in zijn bezit te krijgen, mislukte. [zie kaart 2](#)

Een gelukkige bijkomstigheid was, dat Parma vanuit Spanje de opdracht had gekregen om met zijn leger naar Frankrijk te vertrekken om zich daar te mengen in de strijd om de opvolging van de vermoorde Franse koning Hendrik III.

Het gaf de jonge Republiek, de stad Bergen op Zoom en het Markiezaat de gelegenheid op adem te komen en zo bleef Bergen op Zoom voorlopig de enige Brabantse stad aan de kant van de opstand. De vijand was echter in de buurt, want in Steenberg en Wouw lagen Spaanse troepen. In 1587 was het kasteel van Wouw door verraad in Spaanse handen gekomen en door de onrust bleef de bevolking in de omgeving van de stad wegtrekken.

De adempauze na 1588 werd door de verdedigers van Bergen op Zoom gebruikt om de stad en de haven beter te beveiligen. [zie kaart 3 en 4](#). Maurits maakte tevens van het wegtrekken van Parma gebruik door in 1590 kort achter elkaar Breda (met het turfschip) en Steenberg te veroveren. In de jaren daarna volgden meer successen voor de opstandelingen, die ook in het oosten en noorden diverse steden veroverden. Door al deze successen nam de veiligheid voor de plattelandsbevolking iets toe. Een aantal mensen durfde weer naar hun dorpen terug te keren, hoewel Spaanse troepen in de buurt bleven. Ze loerden op een kans om de stad te verrassen.

Niet alleen militair waren de jaren '90 gunstig voor de Republiek, ook politiek en economisch maakte de jonge staat en vooral Holland een bloeiperiode door.

Van Oldenbarnevelt wist als raadpensionaris van Holland internationale erkenning te verkrijgen voor de Republiek en Maurits bleek als stadhouder een bekwaam legeraanvoerder te zijn. In 1594 inspecteerde hij Bergen op Zoom. Juist tijdens zijn verblijf probeerden de Spanjaarden de stad in handen te krijgen, wat overigens mislukte. Dat het de Republiek financieel goed ging, bleek uit het feit, dat de kosten voor het garnizoen en de verbetering van de vestingwerken vanaf eind 1595 niet alleen maar ten laste kwamen van het stadsbestuur, maar ook de Staten Generaal een jaarlijkse vergoeding uitkeerden. Het betekende wel meer zeggenschap over de vestingwerken voor Maurits, die in 1596 weer op inspectiebezoek kwam en toen opdracht gaf om het Zuiderfort te voltooiën.

Dat de situatie gevaarlijk bleef, bleek wel uit de poging van de nieuwe Spaanse landvoogd (Albertus van Oostenrijk) om Bergen op Zoom in 1597 vanuit Turnhout aan te vallen.

Intussen rees de vraag, welke positie Bergen op Zoom had binnen de opstandige Republiek. Na de val van Antwerpen in 1585 was Bergen op Zoom een tijdlang de enige Brabantse stad die deel uitmaakte van de Unie van Utrecht. Mocht deze stad een heel gewest vertegenwoordigen in de Staten Generaal?. Maurits heeft wel pogingen ondernomen om Bergen op Zoom namens Brabant een zetel in de Staten Generaal te bezorgen. Het verzoek van een Bergse delegatie werd zowel in 1587 als een jaar later afgewezen, met name door de afgevaardigden uit Amsterdam, die vonden dat Bergen op Zoom en

Brabant nauwelijks iets bijdroegen aan de gemeenschappelijke oorlogskosten. Voorlopig bestuurden de Staten Generaal vanuit Den Haag Staats-Brabant als Generaliteitsland. Dit zou uiteindelijk zo blijven tot 1 maart 1796. **Zie kaart 5**

De economische bloei die de Hollandse en Zeeuwse steden meemaakten na de val van Antwerpen in 1585, ging aan Bergen op Zoom voorbij. De stad behield een bescheiden functie als plaatselijke markt en ook de haven zorgde voor enige bedrijvigheid. Pottenbakkerijen en brouwerijen zorgden nog steeds voor werkgelegenheid en ook de functie van vesting en garnizoensstad bracht voor de inwoners werk en inkomen.

In de jaren na 1600 nam het gevaar voor Bergen op Zoom weer toe. Hoewel er onderhandelingen gaande waren om een einde te maken aan de oorlog, probeerden Spanjaarden de stad in 1605 nog bij verrassing in te nemen.

Bovendien stuurde de Spaanse koning een zeer bekwaam veldheer naar de Nederlanden in de persoon van Ambrosio Spinola, die diverse successen boekte met het veroveren van steden aan de rand van het opstandige gebied..

Nieuwe onderhandelingen leverden in 1609 weliswaar geen vrede op, maar wel een wapenstilstand voor twaalf jaar (Het Twaalfjarig bestand 1609-1621). Voor West Brabant betekende dit overigens dat verbeurd verklaarde goederen, dus ook het Markiezaat werden teruggegeven aan de rechtmatige erfgename, zijnde Maria Mencia van Wittem, dochter van Jan van Wittem en Margaretha van Merode. Op 22 oktober 1609 hielden Maria en haar echtgenoot Herman van den Bergh hun Blijde Inkomste in de stad. Het benoemen van leden van het stadsbestuur was echter een privilege dat in handen bleef van Maurits. Een probleem voor de Staten Generaal was namelijk, dat markies en markiezin katholiek waren. Uitdrukkelijk werd door de magistraat gesteld dat in de stad alleen de gereformeerde religie geduld zou worden. Het leidde ertoe dat katholieken wekelijks naar Halsteren, Heerle, of Wouw trokken om daar de mis bij te wonen. Pogingen van de Bergse dominee om dit te verhinderen en de betreffende dorpen van het "bijgeloof" te bevrijden, mislukten.

In 1621 liep het Twaalfjarig bestand af. Het betekende tevens dat Maria Elisabeth I haar Markiezaat moest teruggeven aan prins Maurits. De Staten Generaal vonden het te riskant om zo'n strategisch grensgebied in handen te laten van een katholieke dame. De legerleiders Maurits en Spinola stonden wederom tegenover elkaar en het was de laatste die het eerst actie ondernam. In juli 1622 marcheerden zijn troepen vanuit Kalmthout via Huijbergen naar Bergen op Zoom. Nog net op tijd arriveerden via de haven hulptroepen om de stad te verdedigen. Ook de haastig teruggekeerde gouverneur van de stad kon met zijn ruiters nog op tijd de stad bereiken.

De weiden rond de stad werden onder water gezet. Spinola rekende echter op een lange belegering en richtte ten noorden en ten zuiden van de stad versterkte kampen op en bestookte vanuit deze plekken (de Rijsselbergen en de Raayberg) met kanonnen de stad. Ook ondergronds werd strijd geleverd door het graven van gangen onder de verdedigingswerken door de Spanjaarden. Als reactie hierop groeven ook de verdedigers gangen om het ondermijnen van de vestingwerken te verhinderen.

De stad bleef over water in verbinding met de buitenwereld en kon dus worden voorzien van drank, voedsel, wapens en manschappen.

Na meer dan twee maanden was Maurits klaar om met een leger naar West Brabant te trekken en zo Spinola te dwingen de belegering op te geven of een veldslag te riskeren. Uiteindelijk brak Spinola het beleg op en vertrok op 2 oktober 1622.

Het behoud van Bergen op Zoom voor de Republiek werd in het hele land met vreugde begroet en het inspireerde onder andere Adriaen Valerius, notaris en schepen te Veere tot het schrijven van een triomflied, dat hij voorzag van een melodie (Het lied "Merck toch hoe sterck").

De belegering van de stad had wel aangetoond dat de heuvels rond de stad strategisch voordelig konden zijn voor belegeraars. Maurits liet deze dan ook afgraven, toen het acute gevaar was geweken.

Spinola bleef echter niet stilzitten en had zijn zinnen nu gezet op de vesting Breda.

Hierbij had hij meer succes, want na een belegering van negen maanden moest deze stad zich overgeven (5 juni 1625). Tijdens deze belegering overleed Maurits en hij werd opgevolgd door zijn halfbroer Frederik Hendrik als stadhouder en waarnemend hoofd van het Markiezaat.

Het verlies van Breda toonde aan dat Bergen op Zoom moest doorgaan met het verbeteren van de verdedigingswerken. Frederik Hendrik stelde verder voor aan de Staten Generaal om de stad en ook de toegang tot Zeeland extra te beschermen met een waterlinie van Bergen op Zoom tot Steenberg.

Men kon dit gebied vrij gemakkelijk onder water zetten. Op enkele hogere plekken moesten dan wel forten gebouwd worden. (Moermont, Pinssen en De Roovere) [zie kaart 6](#)

Toen Frederik Hendrik de linie in 1628 kwam inspecteren, was het werk aan de forten voltooid.

Overigens waren de krijgskansen rond deze tijd weer gekeerd. Frederik Hendrik begon in 1629 aan de belegering van Den Bosch, mede dank zij een financiële injectie door de verovering van de zilvervloot een jaar eerder. Bovendien had de Spaanse regering weer eens geldgebrek, waardoor muiterij onder de soldaten dreigde. Hoewel Isabella, de Landvoogdes van de Zuidelijke Nederlanden de zaak weer onder controle kreeg en Hendrik, graaf van den Bergh naar het noorden stuurde met 14.000 soldaten, bleef Frederik Hendrik de belegering voortzetten. Uiteindelijk gaf Den Bosch zich over en volgde er een uittocht van het garnizoen, enige tijd later gevolgd door priesters en kloosterlingen.

Ook in de buurt van Bergen op Zoom bleef de strijd voortduren, zowel te land als op het water (De slag op het Slaak, 1631). Frederik Hendrik had in deze tijd zijn hoofdkwartier in Bergen op Zoom gevestigd en er extra troepen samengetrokken en groot was de vreugde dan ook toen een Spaanse vloot was vernietigd, waardoor een Spaans landleger zich terugtrok op Antwerpen.

In deze fase van de strijd waren er opnieuw pogingen om voor Staats Brabant een zetel te verwerven in de Staten Generaal. In 1608 was Bergen op Zoom niet meer de enige stad van Brabant aan de kant van de opstandelingen. Samen met Breda stelde men een verzoekschrift op en zocht steun bij de overige Staatse vestingen in Brabant, waaronder Steenberg en Willemstad. Maurits werkte echter niet mee en de Hoogmogende Heren schoven de kwestie voor zich uit.

De situatie veranderde weer toen Breda verloren ging en Den Bosch onderdeel van Staats Brabant werd. Onenigheid tussen de Bergse magistraat en Bossche bestuurders in 1631 gooiden ook nu weer roet in het eten. Van een verplaatsing van de Raad van Brabant (het dagelijks bestuur van het gewest) en het Hof van Brabant (Het hoogste gerecht van het gewest) van Den Haag naar Den Bosch was geen sprake. In 1632 deed de magistraat van Bergen op Zoom nog een keer een poging om Staats Brabant erkend te krijgen als achtste gewest. Men hoopte in drossaard Willem van de Rijt, die tevens ritmeester was in dienst van Frederik Hendrik een goede pleitbezorger te hebben. De stadhouder reageerde echter afwijzend. Ook een gezamenlijk verzoek van Den Bosch, Bergen op Zoom en andere steden aan de Staten Generaal hetzelfde jaar haalde niets uit. Vooral de gewesten Holland en Zeeland wezen het verzoek brutaal af.

De Hoogmogende Heren (van de Staten Generaal) vonden de kosten van de strijd trouwens zo hoog worden, dat ze zich liever wilden beperken tot een verdedigende tactiek. Waarschijnlijk speelden ook economische belangen mee, immers zolang Antwerpen Spaans bleef, konden de opstandige gewesten doorgaan met het blokkeren van de Schelde, zodat de Scheldestad uitgeschakeld bleef als handelsconcurrent. Ondanks dat sloot de Republiek in 1635 een verdrag met Frankrijk, waarbij men beloofde elkaar te helpen in de strijd tegen Spanje. Er werden zelfs plannen gemaakt ter verdeling van de Spaanse Nederlanden. Frederik Hendrik viel in het kader van deze plannen de zuidelijke gebieden binnen, maar ook de Spanjaarden lieten zich niet onbetuigd, wat bleek uit een actie van Spaanse troepen tussen Steenberg en Halsteren. Ze wisten in 1636 onverwacht met boten 't Laag over te steken en verwarring te stichten.

Het jaar daarop wist Frederik Hendrik alsnog Breda te heroveren en daarmee had Staats Brabant zijn definitieve begrenzing gekregen (zie kaart 7)

Beide partijen waren ondertussen oorlogsmoe, wat in 1643 leidde tot vredesbesprekingen. Bovendien was er ook een strijd gaande in het Duitse rijk, die steeds meer verward raakte met de strijd van de Republiek tegen Spanje.

In 1648 kwam dan eindelijk een vrede tot stand, die in onze geschiedschrijving bekend staat als de Vrede van Munster.

2. Bergen op Zoom en het Markiezaat na de Vrede van Munster.

Door de vrede van Munster werden de Noordelijke Nederlanden oftewel de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden definitief van het Spaanse rijk (en ook van het Duitse Rijk) losgemaakt. Voor Bergen op Zoom betekende het dat de stad een grensvesting bleef. De scheiding van de Nederlanden liep dwars door het hertogdom Brabant (globaal de grens tussen Nederland en België). (zie kaart 8)

Een vestingstad betekende vestingwerken en een garnizoen, wat voor de stad meer vertier en een grotere omzet betekende. Daarnaast was door de vrede het leven rond de stad ook veiliger en goedkoper geworden. Het was gedaan met plundertochten door legers van beide partijen, met retorsiepolitiek (arresteren van geestelijken en dominees) en met het kopen van “sauve-gardes” in Den Haag en Brussel om niet lastig gevallen te worden door beide legers.

Een ander uitvloeisel van de vrede was dat prins Willem II (in 1647 opvolger van zijn overleden vader Frederik Hendrik) in 1649 afstand moest doen van het Markiezaat ten gunste van de rechtmatige erfgename, te weten Maria Elisabeth II van den Bergh. Zij was in 1630 gehuwd met prins Eitel Fritz von Hohenzollern-Hechingen en verkreeg al in 1633 de erfrechten door de dood van haar nicht (Maria Elisabeth I Clara van den Bergh) zie schema.

Maria Elisabeth II kon ruim een jaar na de vrede beginnen aan de herinrichting van het hof in de stad, waarin ook een kapel met priester was opgenomen. Wel was het deze priester verboden om pastoraal werk te doen in de stad en ook katholieke burgers uit de stad mochten geen mis bijwonen in het Markiezenhof. Het was zaak voor de markiezin om tactvol op te treden, gezien de weerstand tegen haar van de kant van een aantal magistraten, waaronder drossaard en schout Willem van de Rijt junior. Een affaire in 1657 rond Elisabeth Stuart (de winterkoningin) en haar dochter Louise van de Palts leidde zelfs tot ingrijpen van de Staten Generaal, die een onderzoek gelastten (door een commissie van drie wijze lieden) na aanhoudende klachten door de hervormde kerkenraad. Uiteindelijk kreeg de markiezin al haar (opgeschorte) rechten weer terug en bleef het rond haar rustig tot haar dood in 1671.

Hieruit bleek overigens dat de positie van de katholieken in de stad lastig bleef. Geen kerken, geen legale priesters, geen scholen en beroofd van fondsen en andere goederen en kansen om carrière te maken in dienst van de overheid. Maar ook voor predikanten was het geen pretje om in een Brabants dorp te moeten functioneren te midden van een vijandige bevolking. Zelfs in de stad, waar ongeveer een derde van de Bergenaren katholiek bleef, was het voor hervormde magistraten zaak om gematigd op te treden tegen de katholieken. Enige tolerantie kwam de rust en orde ten goede en bovendien bevonden zich onder de katholieken veel vooraanstaande burgers die het zich konden permitteren om katholiek te blijven, vanwege hun financiële onafhankelijkheid.

Menig calvinist ergerde zich aan bijeenkomsten van katholieken binnen en buiten de stad. Op aandringen van de kerkenraad greep de magistraat in bij zo'n gelegenheid (zoals in 1656 in buurtschap De Bal, nu de Balsebaan), maar al gauw gingen drossaard, stadhouder en schout compensatie vragen aan de katholieken voor hun gedoogpolitiek, de zogenaamde recognitie- en admissiegelden.

In 1650 waren er trouwens al enkele vooraanstaande katholieken in de stad bijeengekomen om zich te beraden over een herstel van de stadsparochie. In 1651 deed men een aanvraag tot erkenning bij de bisschop van Antwerpen met het verzoek om een pater van de orde der minderbroeders te benoemen voor de zielzorg in de stad. Tot 1740 waren het steeds franciscanen die aan het hoofd stonden van de stadsparochie, die de mis opdroegen in de schuilkerk op de Korenmarkt.

Een speciaal geval was in 1648 het Wilhelmiënklooster te Huijbergen. De grens tussen het Markiezaat en het land van Rijen liep dwars door de kerk van de Wilhelmiën. De gereformeerden, gesteund door de Staten Generaal en het Bergse stadsbestuur wilden het klooster inpalmen, maar de paters protesteerden en riepen de Spaanse landvoogd in Brussel te hulp. Na de nodige incidenten met ingrepen door troepen van beide kampen, bleven de paters uiteindelijk in Huijbergen.

3. Van het Rampjaar 1672 tot de vrede van Utrecht (1713)

In 1671 volgde Henriëtte Francisca von Hohenzollern haar moeder op als markiezin van stad en land van Bergen op Zoom. In 1662 was ze in het huwelijk getreden met Frederik II Maurits de la Tour d'Auvergne, een Franse officier in het leger van Lodewijk XIV (de Zonnekoning). Op 12 februari 1672 beleenden de Staten Generaal haar met het Markiezaat, echter in april van dat jaar verklaarden Frankrijk en Engeland de oorlog aan de Republiek, spoedig gevolgd door de bisdommen Munster en Keulen. De Markies was officier in het Franse leger en de Staten Generaal vonden het daarom veiliger om het Markiezaat weer in beslag te nemen en toe te vertrouwen aan de nieuwe stadhouder Willem III. Het volk vestigde zijn hoop op deze zoon van Willem II, die op 22 jarige leeftijd het land moest redden. Raadpensionaris Johan de Witt kreeg de schuld van de gebeurtenissen en hij werd samen met zijn broer door een woedende Haagse menigte vermoord.

De Fransen vielen in dit Rampjaar via het oosten de Republiek binnen, veroverden Utrecht, maar liepen vast op de Hollandse waterlinie.. Grote spanning was er ook in Bergen op Zoom, waar men verbaasd zal hebben opgekeken, toen vreemde soldaten de stad binnentrokken. Het waren Spaanse troepen, die vanuit de Spaanse Nederlanden de garnizoenen van Bergen op Zoom, Breda en Den Bosch kwamen versterken.

Langzaam keerde het tij voor de Republiek, toen bleek dat op zee de vloot van Michiel de Ruijter de Engelsen en Fransen de baas bleef. Engeland sloot al in 1674 vrede en een verrassingsaanval van Willem III met de hulp van Spaanse en Oostenrijkse troepen op de stad Bonn, zorgde ervoor dat Lodewijk XIV zijn troepen terugtrok uit de Republiek. Het zou echter nog vier jaar duren alvorens er vrede werd gesloten (Vrede van Nijmegen 1678).

In de oorlogstijd na 1672 was het Markiezaat in handen van stadhouder Willem III, maar feitelijk was de gouverneur van de vesting de machtigste man. Hij eiste in 1673 op bevel van Willem III de sleutels van de stad en verplichtte de burgers om graafwerk te verrichten. Verder leidde de aanwezigheid van katholieke Spaanse troepen toch tot enig ongenoegen bij de protestantse kerkenraad, die bemerkte dat de katholieken in de stad zich stoutmoediger gedroegen. In 1675 verbouwden de katholieken de brouwerij De Raem tot een kerk en toen de magistraat daar ingreep, gingen de bouwactiviteiten aan de schuurkerk (het Cleijn Engels Huijs) op de hoek van de Korenmarkt gewoon door. Zowel Willem III als de Staten Generaal verkozen een tolerante houding tegenover de katholieke onderdanen.

In 1679 kreeg markiezin Henriëtte haar Markiezaat en dus ook de inkomsten weer terug. De vrede in 1678 was ook voor Bergen op Zoom erg welkom, want in de laatste oorlogsjaren waren de Zuidelijke Nederlanden het strijdtoneel geworden, zodat het oorlogsgeweld weer angstig dichtbij kwam.

In 1685 was er een uittocht van Hugenoten (Franse calvinisten) uit Frankrijk, nadat Lodewijk XIV een einde had gemaakt aan de godsdienstvrijheid van deze groep. Een groot aantal kwam in de Republiek

terecht, waar ze geziene gasten waren, gezien hun vakkennis op textielgebied, hun kapitaal en hun handelsrelaties.

Ze hadden eigen predikanten en aparte kerken de zogenaamde églises Wallonnes.

Ook Bergen op Zoom kreeg haar Waalse kerk, aanvankelijk in de kapel van de Cellenbroeders in de Korenbeursstraat, maar later in de Sint-Margrietkapel (samen met de Lutherse gemeente).

In 1688 was het weer oorlog. Stadhouder Willem III verdreef in dat jaar zijn schoonvader James (Jacobus) II uit Engeland op verzoek van een Engelse delegatie die van de katholiek geworden koning afwilde. De Staten Generaal stemden toe in de hoop Engeland te winnen in hun strijd tegen de expansiepolitiek van Lodewijk XIV.

Lodewijk stond aan de kant van James II en verklaarde de Republiek en Engeland de oorlog. Weer waren de Zuidelijke Nederlanden voor een groot deel het strijdtoneel en weer moest de markiezin het Markiezaat afstaan zolang de oorlog duurde. Na negen jaar (in 1697) konden zij en haar echtgenoot hun taak als markiezin en markies hervatten. Een jaar later overleed Henriëtte. Zij werd opgevolgd door haar zoon Francois Egon de la Tour d'Auvergne (1698-1710). Deze markies koos uiteindelijk voor militaire dienst in het Staatse leger, waarin hij opklom tot generaal van de cavalerie. Het zou niet meer voorkomen dat in tijden van gevaar of oorlog de markies zijn Markiezaat zou moeten afstaan aan de prins van Oranje.

Tijdens de Negenjarige oorlog bleek duidelijk dat de Zuidelijke Nederlanden een gebied was dat Lodewijk XIV fel begeerde. Met het oog op deze expansiepolitiek leek het dan ook raadzaam om de vestingwerken van de Republiek te moderniseren.

In 1695 benoemden de Staten Generaal Menno van Coehoorn, een zeer deskundige vestingbouwer, tot directeur van de fortificatiën. In maart 1698 constateerde hij, dat Bergen op Zoom totaal verouderde en slecht onderhouden vestingwerken had en dat Steenberg hard aan een opknappbeurt toe was. De Staten Generaal stelden 4.000.000 gulden extra beschikbaar voor allerlei vestingsteden en Coehoorn schatte voor Bergen op Zoom, Steenberg en waterlinie daartussen alleen al 2.600.000 gulden nodig te hebben. Het werd druk in de stad want er waren veel werkkrachten nodig. Het versterken van de stad betekende tevens het definitieve einde van de nimmer voltooide uitbreiding van de Grote Kerk. De ruïne die was overgebleven van het "Nieuwe Werck" werd nu helemaal gesloopt, waarbij de stenen werden verkocht voor de vestingwerken. Rond 1700 dreigde er weer oorlog en de Raad van State drong aan op spoed. Menno van Coehoorn zou overigens de voltooiing van zijn werk niet meemaken, want hij stierf in 1704. **Zie kaart 9**

Ondertussen was de verwachte oorlog uitgebroken (De Spaanse successieoorlog 1702-1713) en weer waren de Zuidelijke Nederlanden het voornaamste slagveld.

Francois Egon de La Tour d'Auvergne, de markies sinds 1698, nam als luitenant-generaal deel aan de strijd in dienst van de Republiek. In 1707 trouwde hij met Maria Anne van Arenberg en Aerschot en in hetzelfde jaar werd hij officieel ingehuldigd als markies. Hij overleefde de beruchte veldslag bij Malplaquet in Noord Frankrijk in 1709, maar stierf een jaar later vrij plotseling aan de gevolgen van een ziekte (de kinderpokken). Francois liet een minderjarige dochter achter als opvolger, de in 1708 geboren Maria Henriëtta de la Tour d'Auvergne. Tot 1713 stond zij onder voogdij van haar moeder en later werden haar ooms tot voogden benoemd door de Raad van Brabant. In 1722, amper veertien jaar, mocht Maria Henriëtta zelf regeren, bijgestaan door haar grootmoeder en de leden van de Raad- en Rekenkamer, die zetelden in het Markiezenhof. In datzelfde jaar trouwde Maria Henriëtta met de Duitse vorst Johan Christiaan Joseph van Palts-Sulzbach en in 1724 werd het paar verblijd met de geboorte van een zoon, Karel Theodoor. Vier jaar later echter stierf Maria Henriëtta, zodat weer een minderjarig kind erfgenaam was van het Markiezaat.

Opnieuw nam de grootmoeder van Maria Henriëtta het regentschap op zich.

4. Bergen op Zoom en het Markiezaat tussen 1713 en 1748.

In 1713 was er een einde gekomen aan de Spaanse successieoorlog (De vrede van Utrecht). De Hoogmogende Heren van de Staten Generaal deden na 1713 hun uiterste best om buiten elke oorlog te blijven, mede gezien de enorme staatsschuld. Na de dood van Willem III was er een nieuw stadhouderloos tijdperk ontstaan, waarin de raadpensionaris van Holland de meeste invloed had op het buitenlands beleid.

Een van de uitkomsten van de Spaanse successieoorlog was dat de Zuidelijke Nederlanden nu in handen kwamen van Oostenrijk. Met deze nieuwe buurman aan de zuidgrens was een verdrag gesloten over het herstel van de barrière in de Zuidelijke Nederlanden. De Schelde bleef overigens gesloten voor Antwerpen. [Zie kaart 10](#)

In 1740 brak er een oorlog uit die voor Bergen op Zoom fataal zou worden. Het geweld begon na het overlijden van keizer Karel VI in 1740. De strijd had te maken met de opvolging door Maria Theresia. Toen zij in conflict kwam met Pruisen en Frankrijk Frederik de Grote zijn steun gaf, wendde Maria Theresia zich tot Engeland en de Republiek om hulp. Voorlopig probeerde de Republiek Oostenrijk hulp te bieden zonder zelf betrokken te raken in de oorlog. Dit lukt tot 1744. Toen veranderde de situatie, doordat Franse troepen de Zuidelijke Nederlanden binnenvielen, de barrièresteden belegerden en vrij snel innamen. [Zie kaart 11](#) Engelse, Oostenrijkse en Nederlandse troepen probeerden de Fransen tegen te houden, maar zij werden verslagen. De verdere bezetting van de Zuidelijke Nederlanden was niet zo moeilijk meer en steden als Antwerpen en Brussel vielen in Franse handen. In 1747 liet de Franse koning Lodewijk XV weten, dat hij onmogelijk het grondgebied van de Republiek nog langer kon ontzien. Op 17 april 1747 trok een Frans leger Zeeuws Vlaanderen binnen en veroverde in een maand Sluis, Sas van Gent, Hulst en Axel. Weer ging, als in het Rampjaar 1672, een schok door de Republiek en weer was er de roep om een stadhouder. Het duurde niet lang of de Friese stadhouder Willem IV nam als kapitein-generaal het opperbevel op zich en verhuisde van Leeuwarden naar Den Haag.

De vraag was welke vesting in de republiek het eerst door de Fransen zou worden aangevallen, Maastricht of Bergen op Zoom. De bevelhebber van de Franse troepen, Maurits van Saksen besloot Maastricht in te sluiten, maar de Geallieerden versperden hem de weg en het kwam bij Lafelt in Belgisch Limburg tot een botsing. Weliswaar zegevierde Maurits, maar de tegenstanders konden in goede orde terugtrekken naar Maastricht. Een schijnaanval op Bergen op Zoom zouden de legers van de geallieerden weglokken. Op 12 juli marcheerden Franse troepen o.l.v. Von Löwenthal naar Bergen op Zoom en begonnen direct met het aanleggen van loopgraven van de Zoom tot de Kraaienberg.. Het was op dezelfde dag dat stadhouder Willem IV generaal Von Cronström benoemde tot opperbevelhebber van Bergen op Zoom. Hij had zich in voorgaande oorlogen onderscheiden, maar was inmiddels 86 jaar. Op 14 juli kwam Cronström in de stad aan en constateerde dat er nog van alles ontbrak. Wel bleef de haven open en kon de stad gedurende de hele belegering versterkt en bevoorraad worden. Dat was nodig, want al op 15 juli begonnen de Fransen met het aanleggen van loopgraven richting de bastions en ravelijnen aan de zuidoostkant van de stad. De Fransen hadden bovendien veel artillerie tot hun beschikking, waarmee men de stad bestookte en zo enorme branden veroorzaakte. Al op 20 juli raakte de Gertrudiskerk in brand en veel woningen aan de zuidflank van de vesting hadden het zwaar te verduren. De bejaarde commandant Cronström vestigde zijn hoop op een aanval van troepen van de bondgenoten (Engelsen en Oostenrijkers), die tezamen met het garnizoen en troepen in de linie Bergen op Zoom - Steenberg de Fransen zouden moeten verdrijven. Het bleek echter lastig om alle legerleiders op een lijn te krijgen om tot een gecoördineerde tegenactie te komen. Tegelijkertijd ontbrandde er een strijd om Fort de Roovere. Eind juli deed Von Löwenthal een poging het fort te veroveren, maar ten koste van felle gevechten hield het fort stand. Ook bij Wouw

ontstonden gevechten. Hier had Von Löwenthal zijn hoofdkwartier en om het dorp hadden de Fransen een gracht en een wal aangelegd ter verdediging tegen de Geallieerden, die bij Oudenbosch een leger hadden samengetrokken om de stad te ontzetten. Aarzeling en onderlinge ruzies speelden de Fransen echter in de kaart en een aanval op de Franse stellingen bij Wouw liep uit op een grote mislukking. Intussen gingen de beschietingen van Bergen op Zoom door en groeven sappeurs hun onderaardse gangen en konden de mineurs hun mijnen onder de vesting laten springen. Het aantal doden en gewonden in de stad steeg met de dag. De gewonden werden zoveel mogelijk afgevoerd naar Halsteren, Tholen en Goes.

Op 15 augustus veroverden de Fransen tijdens een stormaanval de lunette Zeeland en op 25 augustus was er een zware beschieting, die het kruit- en munitiemagazijn van het bastion La Pucelle deed ontploffen. In de nacht van 8/9 september maakten de Fransen verdere vorderingen, maar ondanks verzoeken bleven verdere versterkingen van het garnizoen uit. Op 16 september was het dan zover. De Fransen wisten met een massale aanval op de bastions Coehoorn, Pucelle en ravelijn Dedem via de sortie Fullenius de stad binnen te dringen. Na felle gevechten moesten Cronström en zijn manschappen wijken, maar het lukte de gouverneur Hessen-Philipsthal om tijdens de aftocht de Steenbergsestraat zolang te verdedigen, dat het grootste deel van het garnizoen weg kon trekken naar de linie Bergen op Zoom – Steenberg. **Zie kaart 12**

De bewoners van de stad wachtte een vreselijk lot. De losgeslagen bendes gingen vreselijk tekeer, niet ongewoon in situaties waar een plaats stormenderhand moest worden veroverd. De inwoners werden beroofd van hun geld, sieraden, kleren en niet zelden hun leven. Over de gruwelijkheden die plaatsvonden bestaan enkele verslagen van ooggetuigen zoals dat van dominee Johannes Janssen. Volgens het verslag van dominee Folkers kostte het beleg aan 385 burgers het leven en waren er 1459 gewond. De Grote Kerk was totaal verwoest evenals een groot aantal huizen.

(zie voor een overzicht van de schade een plattegrond in De Waterschans 3-1997). **Zie ook kaart 13** Direct na de val van de stad stelden velen zich de vraag hoe de als zeer moeilijk te veroveren vestingstad toch gevallen was. Wie was/waren de schuldige(n) en was er misschien verraad in het spel? De val van Bergen op Zoom bracht in ieder geval de hele Republiek in beroering en er werd ijverig gecollecteerd om de slachtoffers te helpen. Zelfs de bisschop van Antwerpen spoorde zijn gelovigen aan om de verwoeste stad te hulp te komen.

Het gewelddadige optreden van de Fransen riep overal verontwaardiging op, maar Lodewijk V weigerde om de verantwoordelijke legerleider Von Löwenthal te straffen.

De belegering van Bergen op Zoom had ingrijpende gevolgen. Veel uitgeweken burgers kwamen niet meer terug en onder hen waren naar verhouding meer protestanten dan katholieken. Bovendien trokken na 1747 heel wat katholieken naar de stad voor de wederopbouw. Overigens liet Markies Karel Theodoor zich niet zien in het Markiezaat. Hij bleef veilig in Mannheim.

De Geallieerden maakten zich in 1748 op voor de verdere strijd, maar toen Maurits van Saksen in mei 1748 alsnog Maastricht veroverde, waren in Aken de vredesonderhandelingen al begonnen. Bij het uiteindelijke vredesverdrag in oktober van dat jaar beloofden de Fransen de veroverde gebieden en vestingen in de Republiek te ontruimen. Op 7 december 1748 vertrokken de laatste Franse troepen uit Bergen op Zoom.

5. Van 1748 tot 1795.

De achttiende eeuw is de eeuw van de Verlichting, een tijd vol nieuwe ideeën. Bestaande opvattingen over geloof, bestuur en maatschappelijke verhoudingen werden door filosofen als John Locke, Descartes en Spinoza ter discussie gesteld.

In geloofszaken pleitte men voor religieuze tolerantie en de scheiding van kerk en staat. Ook het bestrijden van de heksenwaan werd een doel van verlichte schrijvers.

Menig schrijver ging ervan uit dat de mens goed was, niet belast met een erfzonde en op het goede pad kon blijven door kennis (Kennis is deugd). Bevordering van onderwijs was dan ook belangrijk voor verlichte denkers.

Op politiek gebied leidden de nieuwe opvattingen tot de conclusie dat een vorst niet aan God, maar aan het volk verantwoording moet afleggen en dat het volk het recht heeft om een vorst desnoods af te zetten. Enkelingen gingen verder en wilden in een grondwet de rechten en plichten van vorst en volk vastleggen.

Verlichte despoten waren vorsten die in zoverre meegingen met Verlichtingsideeën, dat zij hun macht wilden gebruiken tot heil van hun onderdanen, maar niets voelden voor een beperking van hun macht. Ook een aantal verlichte denkers voelde niets voor een revolutie, waarbij vorsten werden afgezet en figuren als Voltaire waren dan ook geziene gasten aan het hof van Karel Theodoor.

De Republiek kende geen absolute vorst en de censuur was hier niet zo streng, zodat veel schrijvers in de Nederlanden hun boeken lieten drukken en omdat de Verlichting in hoofdzaak leefde bij de meer ontwikkelde burger waren de meeste boeken in het Frans geschreven.

De laatste markies van Bergen op Zoom, Karel Theodoor van Palts-Sulzbach was een echt verlichte despoot. Toen hij nog geen vier jaar was erfde hij in 1724 het Markiezaat van zijn moeder. Later erfde hij van zijn overleden vader het Duitse hertogdom Palts-Sulzbach (in 1733) en weer later werden nog meer gebieden in het Duitse rijk verworven. In eerste instantie nam Karel Theodoor de stad Mannheim als residentie, maar toen hij 1777 ook keurvorst van Beieren werd, koos hij München als woonplaats. Van een bezoek aan Bergen op Zoom was zeker na 1747 geen sprake meer. De lotgevallen van de markies gingen aan het Markiezaat grotendeels voorbij.

De verwoeste en verarmde stad likte na 1748 nog jarenlang de opgelopen wonden. De Staten Generaal, de Raad van State en de Raad van Brabant, alle drie in Den Haag gevestigd, maakten hier de dienst uit en Karel liet zich vertegenwoordigen door een hoge ambtenaar, wiens voornaamste taak bestond in het bewaken en controleren van de inkomsten van de markies. Wel ontving de stad in 1755 van hem een gift van 625 gulden, bestemd voor de katholieke kerk op de Korenmarkt, die door de in 1747 opgelopen schade enorme schulden kende.

De algemene malaise was duidelijk te merken aan de toename van het aantal bedeeden in de stad. De instellingen voor armenzorg hadden steeds meer moeite om hun bedeeden te ondersteunen. Overigens was de periode na 1748 voor de hele Republiek er een van economische en politieke neergang. De Republiek wist in de zevenjarige oorlog (1756-1763) het land nog wel buiten de strijd te houden, maar in 1780 raakte men toch in oorlog met Engeland vanwege de steun aan de opstandige Noord-Amerikaanse koloniën. Deze oorlog was een complete ramp voor de Republiek, doordat Engeland onze complete handel en scheepvaart nagenoeg stillegde. De vrede van Parijs (1784) zorgde verder voor het verlies van belangrijke koloniale eilanden. De onvrede in de Republiek groeide met de dag en stadhouder Willem V moest het steeds meer ontgelden, zeker in de ogen van de Patriotten. Deze lieden kwamen voort uit de ontevreden ontwikkelde burgerij in de zeven gewesten, die onder invloed van de ideeën van de Verlichting herstel van de welvaart en meer inspraak in het bestuur eisten. Na 1747 hadden de stadhouders weinig werk gemaakt van het reorganiseren van het bestuur, waardoor de Republiek was ontaard in een oligarchie. Enkele rijke regentenfamilies en de stadhouder verdeelden de baantjes onder elkaar. Hun aanhangers werden prinsgezinden genoemd.

In Bergen op Zoom was de situatie in zoverre uniek, dat de plaatselijke ambtenaren voor een deel bestonden uit gereformeerde prinsgezinden en voor een deel uit katholieken, die in dienst waren van de Markies en meer sympathiseerden met de Patriotten. Bergen op Zoom maakte in 1787 echter geen

rellen mee, zoals die elders in de Republiek zich voordeden dat jaar. Er was toen zelfs hulp van het Pruisische leger nodig tegen de Patriotten om stadhouder Willem V te herstellen in zijn macht. De Patriotten moesten daarop vluchten en de meesten vertrokken naar Frankrijk.

In 1788 ontving het Bergse stadsbestuur een verzoek van het stadsbestuur van Amsterdam om de Patriotse krant “Le Courir de L’Escaut” te verbieden. Het blad stond vol beledigingen aan het adres van de prins, zette aan tot verzet en zou in Bergen op Zoom worden gedrukt. Het Bergse stadsbestuur was verontwaardigd, want het blad kwam niet uit hun stad en om hun trouw aan Oranje te onderstrepen, werd ook op de verjaardag van de echtgenote van Willem V vuurwerk afgestoken en gevlagd.

In het volgende jaar brak de Franse Revolutie uit. Daarmee begon een proces van grote veranderingen die tot ver buiten de Franse grenzen zou doorwerken en ook Bergen op Zoom en het Markiezaat ingrijpend zouden veranderen.

Een belangrijke factor in dit proces was de oorlog, die door de Fransen werd gevoerd tegen allerlei landen met als argument dat de Fransen stredden voor de rechten van de mens en tegen de verdrukking door tirannieke vorsten. Door invoering van de dienstplicht konden de Franse revolutionaire machthebbers beschikken over een grote overmacht. Waar zij de baas werden, voerden ze veranderingen door naar het voorbeeld van hun eigen land. Heel wat ideeën van de Verlichting zijn toen in wetten omgezet. Door het overwicht van Frankrijk spreken we ook wel over de Franse Tijd. In 1793 verklaarde de Franse Republiek de oorlog aan de Engelse koning George III en stadhouder Willem V. Een Frans leger onder leiding van generaal Dumouriez veroverde de Oostenrijkse Nederlanden en trok in 1793 Staats Brabant binnen. Hij ondervond in veel plaatsen weinig weerstand en ook delen van het Markiezaat vielen in Franse handen. Bergen op Zoom liet hij echter links liggen. Een onverwachte nederlaag zorgde ervoor dat de Fransen tijdelijk het gebied weer ontruimden, maar in januari 1795 kwamen de Fransen terug, net als in 1793 vergezeld door een Bataafs legioen bestaande uit Patriotten, die in 1887 waren uitgeweken naar Frankrijk. Ook in de rest van de Republiek ondervonden de Fransen weinig tegenstand en op 19 januari namen ze Amsterdam in, waar ze als bevrijders werden ingehaald en op 30 januari haalde Bergen op Zoom generaal Le Maire en zijn soldaten in, nadat de commandant en de magistraat de capitulatie hadden getekend in het Franse hoofdkwartier te Etten.

Betere tijden zouden nu aanbreken. Het volk zou zijn eigen bestuurders mogen kiezen, er zou gelijkheid heersen, katholieken zouden geen tweederangsburgers meer zijn en Brabant zou volwaardig gaan meetellen. Het land kreeg ook een andere naam, de Bataafse Republiek. Of dit alles ook werkelijkheid werd, zou de toekomst uitwijzen.

6. Bergen op Zoom in de Franse tijd (1795 – 1813)

De Franse revolutie had de adel afgeschaft en goederen van de koning en uitgeweken adel verbeurd verklaard. In de door de Fransen bezette (“bevrijde”) gebieden gebeurde hetzelfde. Dit betekende dat alle bezittingen van de markies ten westen van de Rijn werden geconfisceerd. Een van de gedupeerden van deze inbeslagname was het gezin van Gerard Vermeulen (de rentmeester van de domeinen van markies Karel Theodoor). Op de dag van de bevrijding werd de familie meteen uit het Markiezenhof gezet. De Markies zelf protesteerde tegen de inbeslagname. Na zijn dood (1799) handhaafde zijn erfgenaam zijn claim op het Markiezaat, maar in 1801 heeft de Bataafse republiek deze claim afgekocht.

In Bergen op Zoom was ondertussen een revolutiecomité samengesteld, bestaande uit tien leden van de burgersociëteit “De Eendracht” (zes gereformeerden en vier katholieken). Initiatiefnemers hierbij

waren personen als Van Bronkhorst en Van Riemsdijk. Het comité besloot om alle burgers van het mannelijk geslacht uit te nodigen voor een bijeenkomst in de Grote Kerk op zaterdag 14 februari 1795. Van Bronkhorst, als voorzitter van het comité, sprak de menigte vanaf de preekstoel toe en stelde de aanwezigen gerust ten aanzien van de bedoelingen van de Fransen. Daarna ging men in overleg met de gilden over tot het kiezen van een voorlopige vroedschap (gemeenteraad of municipaliteit) van 24 leden. De eerste gekozen gemeenteraad werd zo een feit.

Overigens bleek deze municipaliteit erg gematigd qua samenstelling. Van het oude bestuur waren er vijf herkozen, waaronder de schout-drossaard mr. Van Engelen-van Strijen.

Al snel kwamen de problemen voor het nieuwe stadsbestuur, toen men besloot het Franse garnizoen een cadeau aan te bieden voor bewezen diensten. De gemeente zat echter krap bij kas, zodat de afgesproken 450 gulden met assignaten werden betaald.

Een ander probleem was de inkwartiering van het Franse leger (De zogenaamde biljettering).

Franse soldaten die onderdak zochten, konden zich melden op het stadhuis en kregen dan van een ambtenaar een biljet met het adres van een burger bij wie hij werd gehuisvest. Men was verplicht de man kost en inwoning te verstrekken. De vergoeding liet meestal op zich wachten.

Het was bijna onmogelijk om de meer dan vijfduizend soldaten onder te brengen. Zelfs de stadsbestuurders ontkwamen niet aan inkwartiering.

Ondertussen was er een tweede gemeenteraad gekozen (15 april 1795) en reisden twee afgevaardigden (Stouters en Timmermans) naar Den Haag om deel te nemen aan de algemene vergadering.

Ook in de rest van de Republiek was immers sprake van een omwenteling (het verzetten van de wet), wat inhield dat in veel plaatsen de patriotten de bestuurszetels overnamen van de prinsgezinde regenten. De gekozen bestuurders noemden zich provisionele representanten, die op hun beurt de afgevaardigden voor de gewestelijke Staten kozen. Deze voorlopige representanten van de gewesten kozen zoals vanouds de leden van de Staten Generaal.

Deze Vergadering veranderde de naam van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden in Bataafse Republiek (1795-1806). Twee lastige kwesties stonden meteen op de agenda: De vrede met Frankrijk en het organiseren van algemene verkiezingen voor een Nationale Vergadering met als voornaamste taak het maken van een nieuwe staatsregeling (grondwet). [Zie kaart 14](#)

De vrede met Frankrijk kwam tot stand in Den Haag op 16 mei 1795. Frankrijk erkende de Bataafse Republiek als zelfstandige staat, maar de rekening was hoog. Naast de afstand van enkele gebieden (Zeeuws Vlaanderen en gebieden in de huidige provincie Limburg), moest men 100.000.000 gulden betalen als vergoeding voor gemaakte oorlogskosten. Bovendien moest een Frans leger van 25.000 soldaten onderhouden worden. Het ergste was dat er een defensieverdrag met Frankrijk werd gesloten, waardoor de Republiek werd meegesleept in een jarenlange oorlog met o.a. Engeland. Het betekende de nekslag voor de handel en scheepvaart en het verlies van koloniën met als gevolg een economische crisis en veel werkloosheid. De vreugde over de Franse bevrijding was dan ook gauw over.

De andere kwestie, de democratisering, leidde tot een strijd in de Nationale Vergadering over de aard van een nieuwe staatsregeling. Twee richtingen stonden hier tegenover elkaar: De Unitarissen en Federalisten. Uiteindelijk wonnen de eersten dankzij een staatsgreep onder leiding van Daendels met steun van de Fransen. Zij waren voorstanders van een gecentraliseerde eenheidsstaat. De Bataafse Republiek werd verdeeld in acht departementen, waarbij Bergen op Zoom in het departement van Maas en Schelde lag met Middelburg als hoofdstad. In 1801 was er weer een nieuwe staatsregeling nodig. Volgens deze werden de oude grenzen en namen van provincies hersteld. Bergen op Zoom behoorde weer tot Brabant, dat overigens vanaf 1796 al als volwaardig gewest deel uitmaakte van de Bataafse Republiek. [Zie kaart 15](#)

Een andere ingrijpende verandering was de afschaffing van de Staatskerk. Met een beroep op het principe van scheiding van kerk en staat, kwam er een einde aan de bevoorrechtiging van de hervormde

of gereformeerde kerk. Het was voor katholieken, Lutheranen, doopsgezinden en anderen een welkome vooruitgang.

Intussen was in Frankrijk Napoleon aan de macht gekomen (1799), die zich steeds meer ging bemoeien met de politieke situatie in de Republiek. In 1805 eiste hij een eenhoofdig bewind en ondanks de korte regeerperiode zijn er tijdens het bewind van Schimmelpenninck, die door Napoleon naar voren werd geschoven, belangrijke hervormingen op het gebied van onderwijs en belastingen doorgevoerd. Een jaar later besloot de Franse keizer echter om zijn broer Louis (Lodewijk) koning van Holland te maken. Hoewel de nieuwe vorst vanuit Frankrijk was opgedrongen, viel zijn bewind gezien de omstandigheden wel mee. Vanuit zijn nieuwe hoofdstad Amsterdam probeerde de koning handel en nijverheid te stimuleren en toonde hij ook belangstelling voor de landbouw. Ook bij rampen en epidemieën leefde hij mee met de bevolking, waardoor zijn populariteit onder het volk groeide.

Wat verdween was de democratische constitutie, want Lodewijk kreeg met de grondwet van 1806 veel macht en de nieuwe volksvertegenwoordiging (Het "Wetgevend ligchaam"), waarvan er vier van de 39 uit het departement Brabant (met een d) kwamen, kon alleen wetsvoorstellen van de koning goed- of afkeuren. Aan het hoofd van een departement stond een landdrost en aan het hoofd van de gemeente stond een burgemeester, benoemd door de koning. In 1808 benoemt de vorst Gerard Vermeulen tot burgemeester van Bergen op Zoom. Ooit was Vermeulen rentmeester geweest van de markies, maar hij zat in 1803 al weer in de gemeenteraad en werd 5 jaar later officieel als burgemeester geïnstalleerd, tegelijk met vier wethouders. Hij zou in deze functie blijven tot 1814. [Zie kaart 16](#)

Met het koninkrijk Holland kwam ook de ambtenarenstaat. Het gemeentebestuur kreeg via de landdrost allerlei verzoeken om nadere gegevens over diverse zaken. Zo weten we uit een opgave van 1808 precies hoeveel brouwerijen, pottenbakkerijen e.d. er in Bergen op Zoom waren, tezamen met het aantal personeelsleden en het verdiende dagloon. Juist met de "potnering" ging het niet goed, omdat er veel concurrentie was uit het buitenland en ook het wegvallen van de export van aardewerk naar de koloniën nadelig werkte. Ook de leerlooierijen hadden het moeilijk en daarom verzocht Vermeulen bijvoorbeeld om de import van leer te verbieden.

In het voorjaar van 1809 maakte Lodewijk Napoleon een reis door Brabant en hij deed daarbij ook Bergen op Zoom aan. Op 30 april kwam de Koninklijke stoet aan en de stad had haar uiterste best gedaan om er een groot feest van te maken. Lodewijk bleef tot 4 mei, waarbij hij o.a. de vestingwerken inspecteerde, maar ook aandacht had voor de verzorging van de weeskinderen.

Hij maande hierbij de stad om beter voor de wezen te zorgen en beloofde de stad elk jaar duizend gulden te geven voor het weeshuis. Wat verder zijn populariteit verhoogde was de kwijtschelding van een aanzienlijke schuld van de stad aan de regering en het beslechten van een ruzie tussen Bergse vissers en hun Thoolse collega's over visrechten op de Oosterschelde. Ook de verhoging van de invoerrechten op aardewerk werd in Bergen op Zoom gunstig ontvangen.

Intussen was Holland, als bondgenoot van Frankrijk, betrokken geraakt bij de oorlogen van Napoleon. De keizer deed regelmatig een beroep op zijn broer om meer troepen te leveren, met name voor de strijd in Spanje en in de Duitse gebieden. Zo eiste hij in 1808 ten behoeve van de Hollandse brigade 3000 man voor de strijd tegen de Spanjaarden, die gesteund werden door de Engelsen. In Bergen op Zoom verzamelden zich de diverse afdelingen, die de brigade zouden vormen. Zoveel manschappen was echter te veel van het goede, immers het ontbrak aan alles; geld, bedden, dekens enz. Dat gaf extra spanningen in de stad. Op 3 september verlieten de soldaten de stad op weg naar Antwerpen. Tot 1814 vochten soldaten van de Hollandse brigade met de Fransen tegen Spanjaarden en Engelsen. Na ruim vijf jaar keerden enkele overlevenden terug naar Bergen op Zoom. Ze werden zeker niet hartelijk ontvangen.

Lodewijk Napoleon heeft niet alle eisen van zijn broer op militair gebied ingewilligd. Zo weigerde hij om de loting in te voeren om zo te komen tot een toename van het aantal soldaten. Om toch de keizer

tegenoet te komen, kwam hij op het idee om jongens uit de weeshuizen op te roepen voor de militaire krijgsdienst. De koning hoopte met zijn maatregel twee vliegen in een klap te vangen; soldaten voor het leger en een lastenverlichting voor de wees- en armenhuisbestuurders. Het verzet tegen deze maatregel was groot, ook toen de koning zogenaamde militaire kweekscholen opende om hier weeskinderen een militaire opleiding te geven. In Bergen op Zoom dacht hij daarbij aan het Markiezenhof, maar toen bleek dat het gemeentebestuur voor de kosten van herinrichting moest opdraaien, schreef burgemeester Vermeulen naar het ministerie van oorlog, dat het “cadeau van Zijne Majesteit” zou leiden tot de financiële ondergang van de stad. Uiteindelijk kwam er geen kweekschool en loste de kwestie zich op door de inlijving van Holland bij Frankrijk. Napoleon vestigde in het Markiezenhof een militair hospitaal, overigens ook op kosten van de gemeente.

In de zomer van 1809 kwam de oorlog dichtbij, doordat de Engelsen het plan opvatten om Antwerpen via Zeeland aan te vallen. Napoleon wilde de Scheldestad als uitvalsbasis gebruiken voor een mogelijke aanval op Engeland. Napoleon was op dat moment in oorlog met Oostenrijk en Rusland en de Engelsen zagen dit als een uitgelezen kans tot actie over te gaan. Na aanvankelijke successen, zoals de verovering van Walcheren en de vesting Bath aan de Westerschelde, keerden de kansen voor de Engelsen, die bovendien te maken kregen met de Zeeuwse koorts.

Toen burgemeester Vermeulen op 29 juli hoorde dat op Walcheren de invasie was begonnen, stuurde hij een ijlbode naar Den Bosch en mobiliseerde de gewapende burgermacht. Via beurtschippers kreeg hij te horen dat Zierikzee inmiddels was ingenomen door de Engelsen en de stad werd in gereedheid gebracht voor een eventuele belegering. Lodewijk Napoleon kwam zich persoonlijk op de hoogte stellen omtrent de maatregelen. Op 8 augustus besloot men alle inwoners die te arm waren om voor twee maanden voedsel te kopen, te verhuizen naar Den Bosch. Een week later kwam ook het bevel de wezen naar Den Bosch te voeren. Ondertussen liep de stad vol met soldaten, waarvan een deel door Lodewijk was teruggeroepen uit Duitsland. Burgemeester Vermeulen probeerde aan de opperbevelhebber en de nieuwe gouverneur duidelijk te maken dat Bergen op Zoom dit alles niet aankon, maar lag al snel overhoop met de laatste, een moeilijk heerschap, zijnde Louis de Mellet. De Engelse invasie, de weigering van Lodewijk om de dienstplicht in te voeren en het oogluikend toestaan van de smokkelhandel met Engeland vormden voor Napoleon waarschijnlijk de redenen om zijn broer af te zetten als koning van Holland en het gebied bij Frankrijk in te lijven. Deze annexatie had plaats in twee etappes. In januari 1810 kreeg Lodewijk te horen dat hij het gebied ten zuiden van de Waal moest afstaan, dus ook Bergen op Zoom en omgeving en in juli 1810 volgde de rest van het koninkrijk Holland, waarbij Lodewijk gedwongen werd om af te treden. [Zie kaart 17](#)

Bergen op Zoom vormde niet langer een grensvesting en maakte nu deel uit van het grote Franse keizerrijk. Economisch leverde het voorlopig niets op, zeker gezien de voortdurende oorlogstoestand. Bestuurlijk en administratief veranderde er echter wel het een en ander. Net als in Frankrijk kwamen er nu departementen en Bergen op Zoom viel nu onder het departement van de Twee Nethen met Antwerpen als hoofdplaats. Aan het hoofd stond een prefect, in dit geval een Fransman Voyer d'Argenson. Een departement was onderverdeeld in arrondissementen met een sous-prefect aan het hoofd. Bergen op Zoom viel onder het arrondissement Breda met vanaf 22 mei 1810 de Belg P. Peppe als sous-prefect. Met ingang van 1811 werden de Franse wetboeken van kracht en volgde ook de invoering van de conscriptie (dienstplicht). Een heel legertje Franse douaniers trok het land binnen op jacht naar smokkelwaar van Engelse importgoederen.

Het stadsbestuur van Bergen op Zoom had al op 22 januari 1810 via de gouverneur van de stad te horen gekregen, dat er vanuit Antwerpen Franse soldaten op weg waren naar Bergen op Zoom, die in de stad ingekwartierd moesten worden. De volgende dag reeds trok generaal J. Maison met een leger van 3000 soldaten de stad binnen. Hij diende zich aan als de nieuwe gouverneur en al snel liet hij burgermeester Vermeulen weten dat alle autoriteiten op het stadhuis aanwezig dienden te zijn voor een

belangrijke mededeling. De aanwezigen kregen van Maison te horen dat hij de stad in naam van Zijne Majesteit keizer Napoleon in bezit had genomen, dat de bestuurders ontslagen waren van de eed van trouw aan Lodewijk en dat zij op hun post moesten blijven om hun werk gewoon voort te zetten. In eerste instantie weigerden de bestuurders akkoord te gaan met deze gang van zaken en burgermeester Vermeulen heeft geprobeerd via brieven aan de minister in Den Haag en de landdrost in Den Bosch navraag te doen omtrent de juiste manier van handelen. De weigering van Vermeulen om op 31 januari 1810 een proclamatie af te kondigen, zorgde ervoor dat generaal Maison hem onder huisarrest plaatste en tijdelijk schorste als burgemeester.

De nieuwe situatie betekende dat er doorlopend rekvisities plaatsvonden. De Fransman Duval moest ervoor zorgen dat de Franse soldaten niets tekort kwamen en al op 29 januari 1810 overhandigde hij de burgermeester een lijst met benodigdheden voor het Franse leger. Al snel kwamen er meer eisen (graan, zout, rijst, jenever, azijn, hooi, brandhout, steenkool enz.), waaraan de stad en omgeving onmogelijk konden voldoen. Bovendien waren de Fransen van plan om een nieuw hospitaal in te richten in de stad, terwijl er al een hospitaal was voor het Hollandse garnizoen in het Markiezenhof. Gelukkig werd Maison vervangen door een nieuwe gouverneur (Laurant), die wat milder was in zijn optreden.

Door de invoering van de Franse wet was het stadsbestuur niet meer dan de uitvoerder geworden van de opdrachten van de keizer, die via prefect en sous-prefect tot het bestuur kwamen. De municipaliteit (gemeenteraad) had niet veel meer in te brengen. De Bergse raad vergaderde dan ook zelden en hield zich hoofdzakelijk bezig met het controleren van de financiën. Verder was er een politiecommissaris en ook een militair bestuur met een gouverneur aan het hoofd. Deze persoon had, gezien de permanente oorlogstoestand de hoogste macht. Het Frans werd de voornaamste taal en alle bekendmakingen, maar ook de kranten verschenen in twee talen. Voortaan schreef de gemeentesecretaris zijn verslagen in het Frans en sommige notabelen gingen zelfs hun voornamen vertalen. Van fel verzet tegen al deze veranderingen was geen sprake.

In april 1810 was Napoleon met zijn nieuwe echtgenote op rondreis door de Lage landen en bestond de mogelijkheid dat hij vanuit Antwerpen ook Bergen op Zoom zou aandoen.

Naast plannen om Napoleon feestelijk te ontvangen, bestond binnen het stadsbestuur het idee om een petitie op te stellen. Het verzoekschrift, dat de heren opstelden, geeft een goed beeld van de financiële en economische malaise waarin de stad zich bevond (werkloosheid, rekvisities, inkwartiering, de zieltogende aardewerknijverheid e.d.)

Zoals al gezegd voerde Napoleon ook hier de dienstplicht in. Op 16 maart 1811 ontving Vermeulen, die weer als burgemeester was geïnstalleerd, de eerste oproep. Het arrondissement Breda moest 79 manschappen leveren, te weten 36 voor het landleger en 43 voor de vloot. Alle jonge mannen die in 1788 geboren waren, moesten zich laten inschrijven voor de loting. Wie bij de loting een laag nummer trok, was dienstplichtig. Wel bestond de mogelijkheid om een plaatsvervanger of remplaçant te kopen, maar dat was kostbaar en kon alleen onder bepaalde voorwaarden. Op 13 april 1811 meldden de opgeroepen jongelui uit Bergen op Zoom zich, onder begeleiding van burgemeester Vermeulen, op het stadhuis te Breda om te loten. Deze loting verliep, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Amsterdam zonder rellen. Het oproepen van lotelingen ging de volgende jaren steeds sneller, vooral na de zware nederlaag van Napoleon in Rusland in 1812. In 1813 werden de rijkeluiszontjes niet langer gespaard. Zij zouden een apart onderdeel vormen, de 'gardes d'honneurs'. Ook Bergen op Zoom moest enkele manschappen leveren voor het vierde regiment van de eregarde. Twee zonen van burgemeester Vermeulen en drie jongens van de rijke Pierre Cuypers behoorden tot de uitverkorenen. Zij ontsprongen echter de dans doordat ze studerend waren of een remplaçant hadden gevonden.

Na de zware nederlaag in Rusland, kwamen de gezamenlijke strijdkrachten van Pruisen, Oostenrijk en Rusland nogmaals tegenover Napoleon te staan. In de Volkerenslag bij Leipzig in oktober 1813 moest de Franse keizer het veld ruimen en begonnen de geallieerden een opmars richting Parijs.

Wel hield Napoleon bij zijn terugtocht meerdere vestingsteden in handen, wat zijn tegenstanders weer verzwakten, want zij waren gedwongen deze vestingsteden te gaan belegeren. Ook Bergen op Zoom werd slachtoffer van deze tactiek. Terwijl de Russen en Pruisen in het oosten Nederland binnenvielen, gingen de Engelsen in Zeeland weer aan land. Op 10 december gaven de Fransen heel West-Brabant prijs, met uitzondering van Bergen op Zoom. Russen trokken Breda binnen en Willemstad werd bezet door de Engelsen. Hollandse militairen, deels deserteurs uit het Franse leger bezetten dezelfde dag o.a. Steenberg. Zij deden dit in naam van de Soevereine Vorst, Willem, de zoon van de laatste stadhouder Willem V. De Soevereine Vorst was meteen begonnen met de opbouw van een eigen leger. Zo hoopte hij een aandeel te leveren in de bevrijding van het land en te voorkomen dat dit gebied een bezetting kreeg als overwonnen (Frans) gebied. Gelukkig voor Willem hadden enkele mannen het aangedurfd de onafhankelijkheid van Nederland uit te roepen, terwijl de Fransen nog grote delen bezet hielden, waaronder Bergen op Zoom.

Begin 1814 begonnen de Engelsen, aangevuld met troepen van de Soevereine Vorst, de belegering van de stad, die geheel werd ingesloten, ook vanaf de waterkant. In de stad slonken de voorraden en om de Franse troepen rustig te houden was er soldij nodig. De Sous-prefect Peppe en gouverneur Bizanet eisten van de inwoners een lening van 53.000 francs. Vermeulen overlegde met de raad over deze kwestie, want de grote vraag was of burgers dit geld ooit terug zouden zien. Uiteindelijk besloot de raad om de burgers te garanderen dat de gemeente eventueel de schuld zou overnemen. De zaak leidde tot veel bezwaarschriften en zelfs bedreigingen aan het adres van Vermeulen.

In de nacht van 8 op 9 maart 1814 vond de aanval op Bergen op Zoom plaats, geleid door de Engelse opperbevelhebber Sir Thomas Graham. Van Nederlandse zijde werd hij bijgestaan door generaal-majoor Jan Egbert van Gorkum. Het lukte de aanvallers om de stad binnen te dringen, maar door tactische fouten en Franse tegenaanvallen eindigde de strijd in een vreselijk bloedbad en de capitulatie van veel Engelse en Nederlandse soldaten. De Fransen konden aan het eind van de dag 800 gesneuvelde Engelse militairen begraven. Zelf telden ze circa 160 doden.

Wanneer zou de stad zich overgeven? Toen de geallieerden op 30 maart Parijs bereikten, leek het einde nabij. De Franse hoofdstad capituleerde en op 13 april trad Napoleon af in Fontainebleau. Tien dagen later tekende de nieuwe Franse regering van koning Lodewijk XVIII een verdrag met de geallieerden. Daarin stond ondermeer dat Frankrijk alle nog bezette steden buiten het eigenlijke Frankrijk zou ontruimen. Op 3 mei 1814 was het dan eindelijk zo ver voor Bergen op Zoom. De Fransen marcheerden door de Bospoort de stad uit en Bizanet gaf de sleutels van de stad over aan kolonel Kruse die met zijn Nederlandse soldaten onder gejuich de stad binnentrok. Op de Gertruidstoren wapperde nu de Nationale driekleur.

7. Bergen op Zoom als stad in het Koninkrijk der Nederlanden.

A. De periode 1815-1840.

Na het vertrek van de Fransen riep burgemeester Vermeulen op 6 mei 1814 zijn raad bijeen. Het eerste besluit (weer in het Nederlands) was het vormen van een delegatie voor het overbrengen van de complimenten van Bergen op Zoom aan de Soevereine Vorst (Willem I) en hem op de hoogte brengen van de situatie in de stad. Op de volgende vergaderingen stond de lening van 53.000 francs op de agenda evenals het ontbreken van het verslag van eerdere vergaderingen. Deze kwesties leidden ertoe

dat burgemeester Vermeulen zijn baan verloor. Hij verhuisde in alle stilte naar Antwerpen, alwaar hij in 1823 overleed.

Intussen was in Wenen in het najaar van 1814 een groot congres bezig van Europese vorsten en ministers teneinde te komen tot een staatkundige herordening van Europa, want Napoleon had die kaart grondig hertekend. [Zie kaart 18](#)

Frankrijk had bij de (eerste) Vrede van Parijs in mei 1814 alle gebieden moeten afstaan, die het tussen 1792 en 1814 had ingelijfd. Nederland werd weer een zelfstandige staat, nu samengevoegd met de vroegere Zuidelijke Nederlanden (België) tot het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Wat de bevolking ervan vond interesseerde de vorsten op het Wener Congres niet. Hoewel er weinig enthousiasme was voor de samenvoeging, had het samengaan van Noord en Zuid aantrekkelijke voordelen. Naast het bieden van een tegenwicht tegen de veroveringszucht van Frankrijk, was het economisch gunstig. Beide gebieden vulden elkaar aan; in het zuiden was al een industrialisatie op gang gekomen, terwijl het noorden als handelsland de industrieproducten kon exporteren. Bovendien kreeg Nederland de meeste koloniën terug, die Engeland in de Napoleontische tijd had ingenomen. Enkele kwesties zouden uiteindelijk zorgen voor een scheiding tussen Noord en Zuid. Ten eerste was daar de godsdienst. Tot de Franse revolutie was de heersende godsdienst in het noorden de gereformeerde geweest, terwijl de Zuidelijke Nederlanden overwegend katholiek waren. Een andere kwestie was de staatsschuld, die in het Zuiden veel kleiner was. Een samenvoeging van die schuld was voor de Zuiderlingen een schrikbeeld. Daarnaast wilden vooruitstrevende Belgen meer invloed op het regeringsbeleid. Zij zouden zich rond 1830 als liberalen danig manifesteren. [Zie kaart 19.](#)

Toen Napoleon in februari 1815 ontsnapte uit Elba en de macht in Frankrijk weer in handen kreeg, maakte het Congres van Wenen haast met de besluiten en werden Nederland en België officieel één land onder het huis Oranje-Nassau met Willem I als koning. Voor Napoleon eindigde zijn heerschappij in juni 1815 door zijn definitieve nederlaag bij Waterloo.

Het regime van Willem I valt te typeren als dat van een Verlicht vorst. De grondwet van 1814 (en na vereniging die van 1815) regelde de staatkundige verhoudingen in die zin, dat er sprake was van de Trias Politica, waarbij de koning de uitvoerende macht had, de Eerste en de Tweede kamer de wetgevende macht en onafhankelijke rechters de rechterlijke macht, die in hoofdlijnen op de Code Napoleon bleef gebaseerd. Het aantal mensen dat mocht kiezen of gekozen kon worden, was echter zeer klein en hun invloed op de regering gering. Alleen mannen die een behoorlijk bedrag aan belasting betaalden, mochten stemmen. Er waren getrapte verkiezingen voor de Tweede Kamer en de koning benoemde zelf de leden van de Eerste Kamer.

Ondertussen was in Engeland een ontwikkeling gaande die we de Industriële revolutie noemen. Stoomkracht bracht machines, treinen en schepen in beweging. Koning Willem I probeerde ook in het Koninkrijk der Nederlanden deze veranderingen te stimuleren door het verbeteren van het geldverkeer, de aanleg van kanalen en het steunen van fabrikanten in het Zuiden. Om armen te helpen stichtte hij de Maatschappij van Weldadigheid, waarbij zwervers en paupers werk en onderdak kregen in woeste gebieden in Drenthe en Overijssel. Ook de koloniën betrok hij bij zijn politiek door de invoering van het cultuurstelsel op Java.

Ondanks zijn inspanningen kon Willem I de Belgen niet voor zich winnen. In 1828 vonden twee groepen in het Zuiden elkaar: De katholieken, die vonden dat Willem zich teveel mengde in godsdienstige zaken en de liberalen, die zijn autoritaire bewind afkeurden. Dit “monsterverbond” leidde in 1830 tot de Belgische revolutie en uiteindelijk tot de afscheiding van België, hoewel het tot 1839 duurde voordat er een eindverdrag tot stand kwam. Na een aantal oorlogshandelingen in 1830 en 1831 volgde er een periode van een Status Quo, waarbij het Nederlandse leger zich terugtrok op de huidige grens. Al die tijd bleef het leger gemobiliseerd, waardoor de staatsschuld snel groeide. Bij het uiteindelijke verdrag met België werd alleen Limburg alsnog door de Belgen ontruimd.

B. Bergen op Zoom en omgeving tussen 1815 en 1840.

Door de eenheid van Nederland en België was Bergen op Zoom in 1815 geen grensvesting meer, maar nog altijd een versterkte stad met een garnizoen en een militair hospitaal. Tot 1830 beleefde de stad een rustige tijd, weliswaar zonder economische voorspoed. Wel was er sprake van een verbetering van de infrastructuur door de aanleg van verharde straatwegen, maar de verdedigingswerken kregen minder aandacht, totdat de Belgische opstand uitbrak. Het garnizoen werd in het najaar van 1830 vergroot van 600 naar 6000 man en de linie tussen Steenberg en Bergen op Zoom zette men weer onder water. Dit betekende een zware inkwartieringslast voor de burgers. Na augustus 1831 bestond het garnizoen nog uit 3700 man. Overigens vond er in 1831 een verschrikkelijk ongeluk plaats. Het kruismagazijn bij het bastion de Stoelemat in de buurt van de Gevangenpoort ontplofte. Het kostte aan 21 militairen en drie burgers het leven, terwijl de schade in de omgeving enorm was. Met name de Lievevrouwestraat had zwaar geleden. De schade werd geschat op 58.500 gulden. Koning Willem I gaf een bijdrage van 3000 gulden uit eigen middelen. Na 1839 verloor Bergen op Zoom trouwens zijn strategische waarde als vestingstad, waardoor er flink bezuinigd werd op het onderhoud van de vestingwerken.

Wat in de periode na 1815 ook voor beroering zorgde, was de afschaffing van de gilden. In navolging van de Franse revolutie wilde men ook in de Bataafse republiek vrijheid in het economisch verkeer. In de meeste steden stonden de bestuurders echter achter de gilden, die op het sociaal-economische vlak grote betekenis hadden voor de stad. Aan de andere kant belemmerden de gilden vaak de ontwikkeling van de nijverheid buiten de stadsmuren.

Van vele kanten, ook vanuit Bergen op Zoom, ontving koning Willem I verzoekschriften om allerlei maatregelen tegen de gilden terug te draaien. In 1818 hakte de koning eindelijk de knoop door en schafte de gilden definitief af. Twee jaar later volgde de liquidatie van de overgebleven fondsen en bezittingen van de gilden.

Een andere kwestie in deze tijd was de bemoeienis van Willem I met de godsdienst.

In zijn verlangen om zijn macht ook over de katholieke kerk uit te breiden, wilde hij een eigen opleiding voor priesterstudenten oprichten (te Leuven). Vanuit katholieke hoek kwam hier veel verzet tegen, ook in Noord-Brabant. Katholieken en liberalen maakten gebruik van het recht van petitie om de koning hun afkeer van het Collegium Philosophicum kenbaar te maken. In 1829 hadden zij succes toen de koning de school ophief. Overigens liet de waarnemend burgemeester van Bergen op Zoom in datzelfde jaar nog vol trots weten dat er in zijn stad geen petitie ter ondertekening waren rondgegaan. Het optreden van de koning versterkte ook de beweging onder de katholieken, die het ultramontanisme (over de bergen) wordt genoemd. Deze stroming kan gezien worden als reactie op de Franse revolutie en stelt de hiërarchie van Rome (en het gezag van de Paus) boven ieder nationaal belang. Dit leidde onder andere tot de oprichting van allerlei congregaties van broeders en zusters die ook in Bergen Zoom neerstreken en zich richtten op het onderwijs aan armen en het verplegen en verzorgen van zieken en bejaarden.

De godsdienstige opleving was trouwens niet alleen een katholiek verschijnsel. Ook de protestanten beleefden hun "Reveil". Beide groepen streefden naar eigen (bijzondere) scholen en wilden af van het staatsmonopolie op het onderwijs.

Wel ontstond er verdeeldheid over de teruggave van kerken aan de katholieken door de hervormde gemeenschap in veel Brabantse steden, waar katholieken sinds de Franse tijd de meerderheid vormden. Ook in Bergen op Zoom wilden zij de Grote Kerk terug in hun bezit. Bovendien was hun schuilkerk op de Korenmarkt te klein geworden, terwijl de hervormden een te groot kerkgebouw hadden. Koning Willem I was bereid om mee te werken aan een oplossing. In 1820 verklaarde hij zich bereid om

30.000 gulden subsidie te geven voor de bouw van een nieuwe kerk als de katholieken zouden willen afzien van hun claim op de Grote Kerk. De katholieken accepteerden dit en uiteindelijk begon men in 1825 met de uitvoering van het ontwerp aan de westzijde van de Grote Markt, waarbij nog wel enkele huizen moesten worden opgekocht om ruimte te maken voor het nieuwe kerkgebouw. De kerk van de Heilige Maagd Maria Tenhemelopneming (thans Schouwburg De Maagd) was in september 1828 voltooid.

C. De periode 1840-1900: industrialisatie en modernisering.

In 1840 volgde koning Willem II zijn vader op die na de Belgische afscheiding teleurgesteld was afgetreden. Hij erfde een land dat gebukt ging onder een enorme staatsschuld. Het was bovendien een crisistijd met mislukte oogsten en aardappelziekten. Daardoor vloog de graanprijs omhoog en nam het pauperisme schrikbarend toe. Daarnaast was er bij de gegoede burgerij onvrede over de geringe invloed die zij had in het bestuur. Elders in Europa waren liberalen ook actief om meer inspraak te krijgen, terwijl nationalisten streefden naar een staatkundige eenheid van het volk (Duitsers en Italianen) of juist naar onafhankelijkheid (diverse volkeren binnen Oostenrijk-Hongarije). Dit alles leidde tot het revolutiejaar 1848, waarbij in diverse Europese hoofdsteden oproeren uitbraken. In Nederland bleef de onrust beperkt tot een relletje op de Dam, maar Willem II was toch zo verontrust, dat hij instemde met een grondwetswijziging. Onder leiding van Johan Rudolph Thorbecke kon een commissie nog in hetzelfde jaar een herziene grondwet presenteren, waarbij de Nederlanders meer vrijheid en meer inspraak in het bestuur kregen. Ook werd in de nieuwe constitutie de ministeriële verantwoordelijkheid vastgelegd, waarbij de hoogste macht uiteindelijk berustte bij het parlement. De leden van de Tweede Kamer werden voortaan rechtstreeks door het volk gekozen via het zogenaamde censuskiesrecht, terwijl de Provinciale Staten in het vervolg de Eerste Kamerleden kozen. De grondwetsbepalingen van 1848 werden in daaropvolgende jaren uitgewerkt in de Provinciewet en de Gemeentewet. Deze laatste wet betekende voor elke gemeente enige autonomie en voor de beter gesitueerde mannen het recht om de gemeenteraadsleden te kiezen, die de hoogste macht vormden op lokaal niveau.

Volgens het censuskiesrecht hadden alleen de welgestelde mannen kiesrecht en zodoende was de liberale stroming in het begin, zowel op landelijk als gemeentelijk niveau, meestal in de meerderheid. De conservatieven vormden de andere stroming. Zij vonden de idealen van de Franse revolutie al te ver gegaan. Onder hen bevonden zich veel hervormde en gereformeerde afgevaardigden. Zij zouden later in 1878 de eerste moderne politieke partij oprichten (de ARP). Tot de jaren '70 stonden katholieken en liberalen aan dezelfde kant (immers vrijheid voor katholieke organisaties), maar eind jaren '70 vonden katholieken en gereformeerden elkaar in de strijd voor gelijkstelling van het bijzonder onderwijs, terwijl liberalen alleen het openbaar onderwijs wilden financieren. Deze schoolstrijd zou tot 1917 een van de belangrijke politieke kwesties vormen. Een andere kwestie was de sociale kwestie. Hiermee bedoelen we de slechte leef- en werkomstandigheden van de arbeidende klasse mede als gevolg van de industrialisatie. Dit leidde tot de opkomst van een nieuwe stroming; het socialisme.

In Bergen op Zoom kwamen rond 1850 de eerste industrieën die gebruik maakten van stoommachines. De afscheiding van België gaf hier de stoot richting industrialisatie. Omdat er uit het Zuiden geen kachels meer kwamen, besloot C. Geers om zelf een kachelfabriekje in Bergen op Zoom te beginnen. Later breidde hij zijn bedrijf uit met een ijzergieterij en na overname van een stoommeelfabriek ontstond haardenfabriek De Schelde. Een andere pionier was Arnoldus Asselbergs die samen met Adrianus van der Hoeven in 1847 een kachelsmederij met stoommachine begon aan de Lindebaan. In 1858 opende Arnoldus een gasfabriek, onder meer van belang voor de Bergse straatverlichting. Verder

was hij betrokken bij de Bergen op Zoomsche Beijerschbier Brouwerij aan de Brouwerijbaan en investeerde hij in een suikerfabriek. Naast zijn activiteiten als fabrikant speelde Arnoldus Asselbergs ook een rol in het maatschappelijk leven. Zo was hij nauw betrokken bij de aanleg van de Stationsstraat en steunde hij de in 1867 opgerichte St. Josephgezellenvereniging, de Nederlandse afdeling van Kolpings zonen (in Duitsland opgerichte vereniging voor het opvangen van werkzoekende jonge mannen). Ook het R.K. Armengesticht kon op zijn sympathie en steun rekenen. Naast de gieterijen, smederijen en machinefabrieken, die in de tweede helft van de negentiende eeuw ontstonden, kwam er ook een andere bedrijfstak, namelijk de suikerindustrie. Sinds de Franse tijd werden boeren in Noordwest Brabant gestimuleerd om bieten te verbouwen. Pas eind jaren '50 ontstonden in West Brabant beetwortelsuikerfabrieken om de suikerbieten te verwerken. De productie van suiker zorgde voor een goede vervanging van de meekrapteelt en bovendien waren de restproducten van de suikerproductie (pulp en melasse) ook geschikt als veevoer en als grondstof voor de productie van alcohol. Door deze ontwikkeling had Bergen op Zoom op het einde van de negentiende eeuw drie suikerfabrieken en een Melasse-spiritusfabriek, de Zuid Nederlandsche Melasse Spiritus Fabriek (kortweg de ZNMSF, de latere Nedalco). Ondanks bezwaren van diverse kanten kon de oprichting van deze fabriek in 1899 plaatsvinden. Er was meteen voor tachtig man werk. Het spiritusproces leverde nog een restproduct op, de potas. Daar was vraag naar vanuit de zeep-, glas- en cacao-fabrieken. Een nadeel was de stank die verspreid werd door de spiritusfabriek. De onwelriekende geur zou de stad en omgeving nog lang parten spelen. Wat verdween door de opkomst van de moderne industrie was de pottenbakkerij. Ook allerlei kleine brouwerijen verdwenen langzaam, zodat in de twintigste eeuw slechts enkele grote fabrieken overbleven.

Door de industrialisatie groeide de vraag naar ruimte en goede wegen. Aan de vraag naar ruimte werd tegemoetgekomen door de regering via de ontmanteling van meerdere vestingsteden. Door Het Vestingbesluit van 1868 en de Vestingwet van 1874 verloren steden als Bergen op Zoom en Breda hun functie als militaire vesting en kwamen gronden vrij door het slopen van de vestingwerken. De vrijgekomen terreinen werden verkocht en de opkomende industrie maakte daar gretig gebruik van. Het stadsbestuur liet ten behoeve van het drukker wordend verkeer brede wegen aanleggen, zoals de Burgemeester Stulemeijerlaan, Het Bolwerk, de Singelgordel en de Stationstraat. Verder werden wegen en waterwegen buiten de bebouwde kom verhard en verbeterd. **Zie afbeelding 20.**

Een nieuwe ontwikkeling was de aanleg van spoor- en tramwegen. De eerste trein in Nederland reed in 1839 van Amsterdam naar Haarlem. Het duurde nog een tijd voordat ook Bergen op Zoom een treinverbinding kreeg. In 1863 kon het baanvak Roosendaal-Bergen op Zoom met veel fanfare worden geopend als eerste etappe van de Zeeuwse lijn naar Vlissingen. Nog voor de afbraak van de vesting had Bergen op Zoom al een station en vanaf 1882 konden Bergenaren ook de tram nemen richting Tholenseveer en nog eens vier jaar later werd de N.V. Stoomtramweg Maatschappij Antwerpen-Bergen op Zoom-Tholen opgericht. In 1887 was de verbinding Bergen op Zoom-Antwerpen (met een overstap bij de grens in Putte) in gebruik. Trein en tram kregen aftakkingen (raccordementen) naar de fabrieken. Ondernemers (met name in de suikerindustrie) konden zo'n aftakking op eigen kosten laten aanleggen. Uiteindelijk ontstond in Bergen op Zoom een compleet netwerk dat pas in de loop van de twintigste eeuw is opgebroken door de opkomst van het vrachtvervoer per auto. **Zie kaart 21**